

EMLÉKBESZÉD

B. EÖTVÖS JÓZSEFRŐL

MELYET AZ EÖTVÖS-ALAP ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA

1888-IK ÉVI FEBRUÁR HÓ 2-KI ÜNNEPÉLYES KÖZGYÜLÉSÉN

TARTOTT

ZICHY ANTAL

A m. A. akadémia Könyvtárána

hitelesített

a "Szemle"

BUDAPEST

1888

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

EMLEKBESZÉD

B. EÖTVÖS JÓZSEFRŐL

MELYET AZ EÖTVÖS-ALAP ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA

1888-IK ÉVI FEBRUÁR HÓ 2-KI ÜNNEPÉLYES KÖZGYÜLÉSÉN

TARTOTT

ZICHY ANTAL

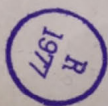
BUDAPEST

1888

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Tisztelt közgyűlés!

E társulat érdemes elnöke, alapítója, — Péterfy tanár, tisztelt barátom pár héttel ezelőtt azzal lépett be szobámba, hogy egy nagy kérése van hozzám. Minő «nagy» kérése lehetne hozzám egy régi bajtársnak, a haza legszentebb ügye — az iskola, a köznevelés ügye körül velem, a már elaggottal, együtt buzgólkodott, s még ép erőben folyvást buzgólkodó hű napszámos társamnak? — Csak annyi volt, hogy egy nagy tiszteletben részesítsen. Hogy ezuttal én legyek az, — más annyi érdemesb helyett, — ki a mai ünnepélyes alkalommal b. Eötvös József emlékét ujítsam fel e körben.

Hát, édes barátim, — így szólítom önöket, mert e körben ha körültekintek egy szines, kit egy közös jogcímnél fogva barátomnak ne szólíthatnék, — ha valaki éjjel jön hozzám s felver első álmomból, vagy ha délbe elszólít kis ebédemtől, akár ha ülésteremből hivat ki, vagy félbeszakít csendes tanulmányaimban, csak azért, hogy Eötvöst jöjjenek, segítsen ünnepelni: kiugrom az ágyból, leteszem a kanalat, félreteszek mindent s jövők sietek, hogy ily hívásnak, melynél sürgősbet nem ismerek, engedelmeskedjem.

Eötvöst ünnepelni? Tehetjük-e azt elégszer? tehetjük-e hozzá méltóan? Leróhatjuk-e csak felét is mindig növekedő tartozásunknak? kimeríthetjük-e mind ama jogcímeiket, melyek alatt ily munkában buzgólkodunk?

Eötvöst ünnepeljem! De melyiket? kérdem.

Mert én legalább négyet ismerek.

A költőt; a publiczistát; a szónokot, a minisztert.

Mindegyik külön egy egész ember, s betöltve a helyet, melyet magasb végzetek számára kijelöltek, méltán követeli tőlünk elismerésünk koszorúit, emlékoszlopát a hálás nemzedéktől.

Szabad nekünk mindenben ugyan, de ily alkalommal mintegy felhíva is lehetünk egy különösségben az ő példáját követni. Ő, főleg nagyobb szabású beszédeiben, melyeknek oly sokszor bámuló és lelkesült hallgatója valék, azt a módszert követte, hogy beosztotta előre beszédét két vagy három vagy több részre, s ezen részeket ismét többféleképp mintegy alábbrendelt szakaszokra osztályozta, hogy olyankor, mikor nem az érzelmekre hanem a higgadt józan észre kelle hivatkoznia, a szoros logika fonalát se maga el ne ejtse, se hallgatóival el ne ejtse. Ezzel a színpad hatása rovására előre lemondott a csattanós befejezésekről, — de mennyire meglepett mégis mindannyiszor fejtegetéseinek úgy beható mélységével, mint eredetiségével, s mindig magasan röpkedő, a föld porát lerázó szép szónoklatával!

Példáját nem ebben, a mi a lángész sajátja volt, hanem csak abban a száraz pedanteriában, a meddig korlátolt tehetségem ér, utánózva, — azonnal reájövek, s önök velem együtt reá fognak jönni, hogy ha négyet mondtam, úgy nem nagyítással éltem, hanem kibővítéssel, mert mindegyiket újra ketté-ketté osztva, legalább is kétszer annyit kell vala mondanom. Egy caleidoscopot tartok kezemben, mely legkisebb lökésre azonnal más képet mutat s fantáziánknak, úgy mint kegyeletünknek szinte kimeríthetetlen tért és új meg új gyönyört nyújt.

A költőt mondom? Külön kell, nemde, választanom a lyrai költőt, ifjuság, szerelem, szabadság s honszeretet énekesét, — a regényírótól, ki irodalmukban nem egy tekintetben, korszakot alkot.

Versei élénk emlékezetünkben vannak. A Bajza, Vörösmarty, Garay méltó kortársát, az úttörők egyikét, az ő klasszikai metrumtól szívünkhez inkább szóló népies, bár pongyolább rithmushoz való áttérést láttatják velünk, melynek nyomban megtermett nagyságairól előbb Petőfiről, majd Aranyról az embereknek akkor még csak némi sejtelmek lehettek. Nem tartóztatom önöket, bár tudom, hogy éppen nem untatnám Eötvösünk verses költeményeivel, csak

egy pár sorát fogom tán később majd idézni. Ő maga, mint tudjuk, nem tartott sokat, s bizonynyal kellőnél kevesebbet tartott azokra; de mi előttünk kedvesek, mert valódi érzelmek egyszerű keregetlen kifejezői, emlékünkből megmaradnak, számtalanszor idégetjük őket, s szemünk nem maradnak szárazak, ha az iskolás gyermekek mindannyiszor sírásra fakadnak azok elszavalásakor.

De mit szóljak regényeiről, melyek nevét, ha semmi mást nem csinált volna is, nagy íróink sorában halhatatlanítanák. Élnek fognak e művek még akkor is, mikor ama társadalmi és politikai viszonyok, melyekre irányzatos részek vonatkoztak, rég meg fogtak változni.

Első regénye, mint önök tudják, a *Karthusi* volt. 1838—40.

Roppant vívmány volt az annak idejében. A finnyásabb közönség nagyon köznapinak találta Dugonicsot s nem tudott még beleszeretni Fáy Andrásunk tősgyökeres magyarságába, kezdett azonban hajolni történeti regényünk első megalapítója, Jósika Miklóshoz, kit modorossága s nyelvújítási küzködései daczára immár büszkén állítgatott a nagy Walter Scott mellé: kedvenc olvasmányait azonban az elegáns nővilág s a rajongó ifjúság külföldről hozatta magának. Mélyen benne volt még Rousseau sentimentalismusában, forró könyvekkel adózott, adózik ma is, a Göthe Wertherének, de szíve egész szenvedélyével csüggött az akkori híres francia írókon. Dumas az idősb, Victor Hugo, Sue és George Sand voltak akkor mindenki szájában. Itthon minden unalmasnak, sőt póriásnak tetszett az ujabbkori próza ama nagy mestereihez képest, kiket immár klasszikusokká emelnek, — s így kevésbé olvasnak, — a mai Dumas, Daudet és Zolák kortársai. Egyszerre jön a Karthusi. Abba a világba vezet, melyben képzeletünk leginkább mozogni szeret, bele önti egy ifjú szív minden szerelmét, csalódásait, ember-szeretetét, világgyűlöletét, nem ismer unalmat, pedanteriát, nem akar új nyelvtanra s szókötési szabályokra tanítani, nem retten vissza a gondolattól, hogy a könyv tán nem fog beválni a zsenge ifjúsági iratok s jámbor kis leányok olvasmányai sorába, felkarolja az egész világot, aranyával, salakjával, igaz- és hamis gyöngyeivel. Felszínre hozza a nagy tanulást, mely aztán veres-

fonalként huzódik végig minden következő művein is, hogy: «kik nem szeretnek, nem lesznek boldogok!»

E közben Eötvösünket is már a politika ragadta magához. Politika, mely másutt ambíciót, tehát önzést, de nálunk honszerelmet, tehát önmegtagadást jelent. S valóban a *Falu jegyzője* nem csak irodalmi, hanem még sokkal inkább politikai esemény volt. S azért soha könyvről annyit nem beszéltek Magyarországon, — tán még a Széchenyi Hitelét sem véve ki, — mint erről a régi vármegyei kormányzat megdöntésére czélzó irányregényről. Egy harezi riadó volt az a municipalisták és centralisták, a régi és az új kor bajnokai között. Sorakoztak, farkasszemet néztek egymással. Elmondtam e könyvről az ismeretes adomát más helyen — egy kedvező alkalommal a mult országgyűlésen; engedjék meg nekem, hogy csacska öreg ember módjára, e szűkebb és szerény körben ismételhessem azt.

«Kitűnő emberek,» — azt mondja Eötvös a *Gondolatokban*, — «nem állhatnak közel egymáshoz a nélkül, hogy kezet ne fognának vagy hajba ne kapnának egymással.» — Sokat tudnék önöknek saját élményeimből e mondat illusztrálására felhozni. De rövidnek kell lennem. Deák Ferencz sokkal nagyobb volt, semhogy valaha az irigység lehe jellemét érinthette volna. Boldog boldogtalan, — ez utóbbiak közt, magam is, — eljártunk hozzá jó tanácsért, utbaigazításért, saját nézeteink, meggyőződésünk helyesbítéseért. Az élénk kedélyű Eötvösnek sem derogált, hogy bármely enuntiációja, de főleg ama nagyhatású és oly keserű megtámadásoknak kitéve volt könyve, a *Falu jegyzője* iránt, a haza bölcsének kitudakolja véleményét. Ez akkor is szerette a parabolát és a tréfát. Maga is a megyei életben nőtt fel, helyesebben: abból nőtt ki, s nemcsak kegyelettel csüggött ez intézményen, hanem abban a magyar alkotmánynak legerősebb biztosítékát látta és sohasem bizott benne, hogy a centralisták és főleg Eötvös eszményét, egy független önálló és felelős magyar miniszteriumot, melyért aztán amaszt cserébe adhatnók, kivívhassuk. Kissé zokon vette tehát az intézménynek népszerűtlenítését, jól ismert hibáinak és ferdeségeinek túlzott ecsetelése által. «Láttál-e már,» mondá, «egy lóorvosnak

czégtábláját, vagy akár egy állatgyógyászati tankönyvnek címlapját, melyen egy alapjában délczag ló alakja látható, de olyképp rajzolva, hogy körmétől füle hegyéig s szügyétől farkáig minden ferdeség, kinövés vagy nyavalya, mely azon állat testén előfordulhat körvonalaival kitüntetve s láthatóvá téve legyen. Hű képe-e ez azon állatnak? s van-e a világon egy olyan nyomorék állat? Bizony nincsen; mindazon kóros formacziók egyenként egy-egy állatnál föllelhetők, de valamennyi együtt soha sem.» — És igaza volt Deáknak, mint kritikusnak; de igaza volt Eötvösnek is, mint iránymű írójának. Neki túlozni, vastagon színezni, hibát hibára tetézni kelle, hogy halálos csapást mérhessen mindazon visszaélésekre, és mondhatjuk barbárságokra, melyek bár minden megyében s oly vad csoportosulásban nem fordultak elő, de egyik másikban, s hol az egyik, hol a másik alakban bizonyosan előfordúlhattak, s melyek mint a húsba mélyen beevődött sebek gyengéd czirogatással nem, hanem csak erős műtő szerekkel voltak orvosolhatók. Hatása rendkívüli volt s hiszem kihat még napjainkra is, daczára teljesen megváltozott viszonyainknak. Ő maga szándéka bár kétségbe soha sem vont tisztaságának igazolásául, végül azon óhajást fejezte ki: «vajha e regény minél előbb valószínűtlenné váljék!»

Mielőtt e csodálatos könyvet félre tennők, üditsük fel lelkünket, annak, Petőfi egyik leglendületesebb költeményére emlékeztető következő zárszavaival:

«Virulni fogsz te szép rónaságunk, s virulni a nép,
mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki a napot elér-
heti, boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja
magát, hogy minden tehetségeivel e szebb idők előkészí-
tésére dolgozott.»

S ő valóban eme boldogok egyike volt. De tudjuk, minő nagy küzdelmek árán!

E politikai küzdelem, ez előkészítés verejtékes napi munkájába kell beszámítanunk Eötvös ama nagy művét, melyet mint történelmi regényt, *Magyarország 1514-ben* cím alatt, a mi forradalmunkat közvetlen megelőzőtt évben bocsátott közre. A bekövetkezett nagy átalakulás szintolyan előfutójának vehetjük ezen irodalmi terméket

mint magát a Kossuth Pesti Hirlapját, mely ellen Széchenyi szükségesnek vélte addig szerzett népszerűsége egész súlyát a mérlegbe vetni, mikor a Kelet népét írta, mely nagy vitában közéletünk két óriása Széchenyi és Kossuth között Eötvös határozottan az utóbbi mellett foglalt állást.

Körünkön kívül esik s időnk sem engedi, hogy a maga nemében páratlan történelmi regény tüzetesb ismertetésébe mélyedjünk. Feladatát nem tette, mint mások szokták, könnyűvé; sőt a legmagasb színvonalra emelte fel. «A történelmi regénynek,» — úgy irt előszavában, — «az általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül, még egy különös kötelessége jutott, s ez: népszerűsíteni a történetet.»

Népszerűsíteni, — jegyezzük mi meg, -- de nem, a nép szája ízéhez idomítva, elferdíteni!

«A hír,» — így folytatja írónk, — «melyet történelmi személyiségek magoknak kivívtak, a tulajdon legszentebb nemét képezi: s a dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdankorból ránk maradt egyes neveket környez, egy nemzet jutalma vagy büntetése. Ha a költő az utókor ítéletét hibásnak tartja, törekedjék elősegíteni annak kiigazítását, de az igazságot öntudattal elferdítenie megbocsáthatatlan vétek.»

S ily nézetből kiindulva, — vessünk csak egy pillantást a kötetek végén mintegy igazolásaul felsorolt forrásokra, — azonnal látni fogjuk, mily fáradságos és beható tanulmányok útján szerzett magának tiszta fogalmakat ama korról, melyet előnkbe tárt, s mely aztán oly megfoghatóvá teszi előttünk ama legnagyobb katasztropha bekövetkezését, mely hazánkat sújtotta: az örökké gyászos emlékü mohácsi vészt.*

Biztosabb kulcsot ad kezünkbe, mint bármely szorosan tudományos monografia.

A Falu jegyzőjében az előtte álló mindennapi életet kelle éles pillantásával megfigyelnie, s vele született humorával fűszerezve

* A Stauromachián kívül, Bonfin, Istvánffy, Brutus, Jovius, Dubrav, Engel, Kováchich, Bél, Katona, Kaprinay stb.

megörökítnie. A jó Dobzse László, a Zápolya és Dózsa korszakának visszatükrözésénél, a rég mult időt kelle egész mélyében áttekintenie, a mi szintoly magas, hogy úgy mondjam látnoki szellemet föltételez, mint a jövőnek előrelátása. S a humor, — írónknak az egyik kiváló s legkedvesebb tulajdona, — még e «Zord idők» szemléleténél sem hagyja cserbe. Ki ne nevetne pl. a jó Ollósi szabó uram halálos aggályain, a ki, mert a veres kereszt jelvényeket ő szabta ki posztóból a keresztes vitézek ruháira, magát hiszi az egész forradalom, a szerencsétlen véget ért parasztlázadás szerzőjének.

A Falu jegyzője, régi vármegyei, rendi alkotmányunk legkiáltóbb visszaéléseit segített megdönteni s jövőre lehetetlenné tenni; a Magyarország 1514-ben, szélesebb keretben mozog, felhat a királyi trónusig, s az önző hazafiatlan és zsarnok olygarchiát támadja meg, mitsem törődve azzal, hogy utolsó nemzeti királyunk Zápolya bitort nimbusát kelle kissé alábbra szállítania: mindkét mű a szabadságvágy, a demokraczia elveit hirdeti és segíti győzelemre vinni.

Mit a «Gondolatok» egyik szép lapján olvasunk: «a legmagasb mit a földön elérhetünk, azon öntudat, hogy mindig magas czél után törekedtünk» — azzal összevág a történelmi nagy korrajz ama zárszáva, melyet a búcsuzó Lőrincz személyében nyilván maga a szerző intéz hozzánk.

«A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül — — de az emberi nem, ha századok után is, el fog jutni oda! — — Isten képmására teremte az embert; miként legyen, hogy a világból, mely felett az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon?»

Úgy hiszem, nem csalódom, ha e szavakat különösen hozzánk, kik szerény pályákon a népnevelés, az iskola, a közművelődés terén fáradozunk, tekintjük intézeteknek.

Sok időnek, — újabbkori történetünk legszomorúbb korszakának, — kelle lefolynia, míg Eötvösünktől ismét egy nagyobb szabású regényt kaphattunk.

Másodvirágzásnak nevezzem-e, — minőt a geniális George Sand is élt, — vagy nevezzem egy rég nélkülözött lelki vigasztalásnak, s alkalmazzam reá az ismert hasonlatot a kagyló betegségét

jelző drága gyöngyről, — azt a bájos két kötetet, mely a «*Nővérek*» czíme alatt 1857-ben jelent meg?

A politikus Eötvös csalódott ambíciójában, reményeiben, melancholiába kelle esnie, mely akkor mindnyájunkat lenyügözve tartott; tehát a költő Eötvöshez folyamodott, fordult vissza vigasztalásért, s azt feltalálva, sietett megosztani velünk.

S e munkán is végig vonulni látjuk azt a régi, fentebb jelzett veresfonalat, a demokracziát.

Ime, a két nővérek egyike, Margit, gazdag anyja oldalán, a szerencse, a jóllét minden külső áldásaitól kísérve, boldogtalanná válik s tört szívvvel száll kora sírjába; míg a másik nővér, az egyszerű Maris, szegényes viszonyok közt, mint nép gyermeke, boldognak, elégedettnak érzi magát, s földi menyországnak csak megzavarásától kell félnünk, ha a magasb körökbe, s vagyoni jóllétbe fog, ha ugyan megteszi, ismét visszalépni.

E regényt, szépirodalmunk egyik drága gyöngyét, bizonynyal senki sem teszi le kezéből szelid megindulás és egy enyhítő könny nélkül.

Zárszavához érve: «oly boldog mint ő, a világon csak az lehet, ki mint ő, tud szeretni» — visszaemlékezünk arra, mit évek előtt a *Falu jegyzőjében* olvastunk: «Csak az önzőnek nincs vigasztalása e földön.»

Ideje már áttérnünk Eötvösre, a politikusra.

Itt átalakulási korszakunk egyik legkitünőbb alakjával állunk szemben. Az egyetlennel, kinek iratai Európa államférfiainak magaslatáig emelkedtek s hazánk határain túl is olvasókra találtak. Annál feltünőbb az oly államférfiunál, ki nem annyira a tettek, mint az eszmék embere volt, s hírét, nem mint Széchenyi, valami nagy vállalatai sikerének, hanem tisztán írott és mondott szava hatalmának köszönheté. S egy oly nemzetnél, melynek akkor is, azóta is, nem szenvedélye, nem legelső szüksége az olvasás! Eötvöst és merész társait, — kiknek az isteni gondviselés már csak egyikét tartotta meg számunkra, közoktatásügyünk böles vezetője Trefort Ágoston személyében — elnevezték azonnal doctrinaireknek, mely félig gúnyos elnevezés alatt, az élet gyakorlati szükségleteivel nem ismerős

szobatudósokat, kivihetetlen ábrándok után kapkodó jövő zenészeit akartak értetni. Ártatlan élczek lettek volna még ezek; de súlyos váddá alakult az a gyanúsítás, hogy a magyar ellenzék, mely szerelmes volt az ő megyei mindenhatóságába, s az ő siralmas régi sérelmi politikájába, — ily új és éretlen eszmékkel meglazítani, a nemzet zömét, mely örökös harcban állt a kormánnyal, szétszátással meggyengíteni s majd minden erő kifejtésre alkalmatlanná akarják tenni.

Az első nagy csapást már Széchenyi mérte reánk, midőn Kossuthal s összes párthíveivel szakított, úgy mondák nagy neki-busulással; s most ime, s éppen ily válságos időben, mikor Apponyi kormánya nyíltan bevallva a többséget akarja a maga részére hódítani s ezt a rábeszélés az erőltetés minden eszközével kíséri meg, még előáll egy ifjabb nemzedék, saját vérünk és csontunk, közéletünk, irodalmunk ünnepeitjeinek tán éppen a legjava: s ujdonat új eszmékkel zavarja meg menydörgős vezérczikkeink és szónoklataink diadalútját.

Nagy önmegtagadás, nagy lelki bátorság kelle hozzá, hogy megállják helyöket.

Eötvösnek a politikai irodalom terén kifejtett roppant munkásságát, nem a fentjelzett pedanteriából, hanem a dolog természeténél fogva, két részre kell osztályoznunk. Külön kell méltányolnunk a cikkirót, a napi sajtó emberét, ki két ikereszmének lett uttörője, a cenzuralizációnak és a felelős parlamenti kormányzatnak; s külön kell méltányolnunk az állambölcsészt, ki, nem tekintve a pillanatnyi hatást, s megvetve minden olcsó népszerűséget, könyvet ír, a kis-számú gondolkodók, az elfogulatlan utókor számára. Ime ismét két ember áll előttünk. A journalista Eötvöst időnk rövidsége miatt csak pár szóval ismertettük; ime egy nehezebb feladat várna mindjárt reánk, hogy Eötvöst a *XIX. század eszméinek* íróját ismeressük, ki hazánk határain túl is a kor első íróinak sorába emelkedik, s a Montesquieu-, Tocqueville-, Bentham, Quinet- és Guizot-k mellett fog emlegettetni.

E dicsőségét is egy velünk közös bukásnak köszönheti, mely a politikai élet szünetelését mérte reánk, s ezért az eszmék világá-

nak, az irodalomnak egynehány remek alkotását juttatta nekünk vigaszul és kárpótlásul.

A röpke csillámú vezérczikk és aranysúlyu könyv között közepen vannak ama politikai röpiratok, melyek alkalmas időben közrebocsátva, magukban véve is elegendők arra, hogy valakinek nevét a feledéstől megóvják.

Eötvösnek az igazi haladásért buzgó nemes lelke azonnal forrongásba jött, ha valamely nagy eszmét kelle vagy megpendíteni vagy diadalra segíteni. Ily érzület kifolyásai voltak a *Fogházjavításról*, *Büntetőrendszerünk javításáról*, a *Zsidók emancipációjáról*, majd a nagy katasztrófa elmúltával, az Ausztriával való kiegyenlítés érdekében írt művei. Elég félreértésnek volt ez utóbbi tevékenységeért is kitéve. *Az osztrák birodalom hatalmának és egységének biztosítékairól* német nyelven írt nevezetes munkáját különösen oda magyarázták; mintha hajlandó lett volna, hazánk önállásának feláldozásával bemenni a közös birodalmi reichsrathba. Panaszkodott e miatt az öreg Deáknak, ki tréfára fordítva a dolgot, jövőre azt a tanácsot adá neki: a mit nem kérdeznek tőled, arra ne felelj. Az öreg Deák, a mint tudjuk, sokáig volt a bölcs hallgatásnak embere, s addig nem felelt, míg nem kérdezték; de akkor aztán a felelete el is döntötte a kérdést.

De mi ne csak az eredményeket tartsuk szem előtt, hanem jussanak eszünkbe az előzmények, s az okozatok okai. Eötvös kelle hozzá, s nélküle nem lett volna meg, sem az önálló és felelős magyar miniszterium, sem a kiegyenlítés. Kezdetben volt az Ige, mondja az Írás. A tettet az eszmének, a győzelmet a harcznak kelle megelőznie.

Egy feltűnő vonás miatt, nem ereszthetem még el önöket a nélkül, hogy a publiczista Eötvösnek *Reform* cz. könyvéről egy szót ne ejtsek. Az egykori Pesti Hirlapban a negyvenes évek elején már megjelent ujságcikkeit foglalja magában e könyv. Nagy idő múlva, a kiegyenlítési országgyűlés alatt újra kinyomatta s köztünk, volt követársai közt, ajándékképen kiosztatta azt. Ki akarta mutatni vele, s a legmeggyőzőbb módon ki is mutatta, hogy politikai pályáján kezdettől végig önmagához hű és következetes maradt, s újra és

akárhányszor elmondhatja mindazt, a mit 20—25 év előtt mondott. Ritka szerencse! Melyik ország, — nem értem Franciaországot, a 13-szor újra esküvő Talleyrandok hazáját, — s hazánk melyik korszaka mutathat fel nagy számmal ily öntetű államférfiakat? Melyik nem volt annak a szemrehányásnak kitéve, többé-kevésbbé rövidebb pályafutás alatt is, hogy pártállásával együtt elveit is változtatta? s ma fehérnek látja innét azt, a mit amonnét feketének látott?!

Tovább kell sietnünk, ha még, bárcsak röviden, Eötvöst a szónokot is akarjuk üdvözölni, mielőtt Eötvösnek, volt közoktatásügyi miniszterünknek, állanánk meg magas színe előtt.

Eötvös beszédjei egybegyűjtve két kötetben vannak a közönség kezei közt, vagy legalább könyvárusaink polezain. Az egyik kötet tartalmazza — ime osztályoznunk kell itt is — *politikai beszédeit*, melyeket országgyűléseinken 1840-től kezdve 1867-ig mondott el; a másik, díszesebb kötet, *alkalmi és emlékbeszédeit* foglalja magában, melyekkel többnyire az akadémia vagy Kisfaludy-társaság díszüléseit emelte egy-egy nemzeti ünnep színvonalára.

Az első országgyűlésen, a melyen a főrendiháznál 27 éves korában már szerepelt, az akkor s még később is nagy port felvert Vegyesházassági vitában vagy háromszor, a Szólásszabadság s a Zsidók polgárosítása mellett egyszer-ször szólalt fel, oly nyomatékkal, hogy nem csak közéletünk akkori kitűnősegei, de maga az elnöklő nádor is, s a fölléptén lelkesülő közönség szinte pártkülönbség nélkül, azonnal kedvenczüké fogadták, s szavának nagy súlyt tulajdonítottak.

Megindult akkor, s még a következő 184³/₄-iki országgyűlés alatt is tartott egy nagy hajsza a papok ellen, mivelhogy ezek azt, a mit lelkiesméretökben rosszaltak, nyilván jóváhagyni, s ott, a hol nem szivökből fakadt, egy imát egy áldást mondani vonakodtak. Ma már csodálkozunk az ilyeneken, — de akkor az egész ellenzék, a vezér megye, Pest vármegye példája után indulva oly valaminek, a mire senkit kényszeríteni nem lehet és nem szabad, a megtagadását vallásháborításnak bélyegzett, akár ha valaki egy templomot gyújtana fel vagy venne el durva erőszakkal a máshitűektől. Még Széchenyi sem tudott egészen szabadulni ez általános elfogultságtól; az

egy Eötvös volt az, a szabadelvű ellenzék soraiban, ki korát megelőzve oly mérséklettel, oly államférfiúi belátással s igazi szabadelvűséggel tárgyalta ezt a nehéz kérdést, hogy annak, bár elég későn bekövetkezett, szerencsés megoldását leginkább neki köszönhetjük.

Az iránt pedig senki sem lehetett már akkor is kétségben, hogy ha Magyarország valaha elérné azt a nagy szerencsét, miszerint egy önálló minisztériuma legyen, a közoktatás — és kultusügyi tárca másé, mint Eötvösé, nem lehetne.

A nálánál jó 25 évvel idősebb Széchenyi annyira el volt általa ragadtatva, hogy a haza szomorú jövője iránt aggódo lelke ez ifjú láttára és hallatára azonnal felderült. Nem, nem — fakadt ki örömben — az a haza el nem veszhet, melynek ilyen fiai vannak!

A következő országgyűlésen, mely oly sokáig tartott, s mely keveset végzett ugyan, de sokat megbeszélt és előkészített, Eötvösnek is nagyobb tér nyílt fényes szónoki tehetségének, sokoldalú széles ismereteinek, államférfiúi magasabb felfogásának s többi közt fel- és lefelé egyaránt megőrzött függetlenségének kitüntetésére, érvényesítésére. Fokozódott is iránta a köztisztelet és szeretet.

Néhányszor még a Vallásszabadságról, a Vegyesházasságok ügyében s a Magyar nyelv és Nemzetiség érdekében kellett szót emelnie. Nagy divatja volt akkor, — Amerikából Franciaországon át jött el hozzánk, — a börtönök reformjának, a javító rendszer elvei szerint. A hallgató- és a magán, úgynevezett pensilvaniai és philadelphiai rendszer védői szinte két pártot képeztek. E divat azóta elavult, úgy mint elaludt a halálbüntetés megszüntetése melletti rajongás.

Eötvös buzgón karolta fel a humanizmus e kérdéseit. De legnagyobb hévvel azon alkalmakat ragadta meg, melyek a polgári egyenjoguság, a parlamenti kormányzat és kormányfelelősség elveit vihették előbbre. Nagy része volt a városok rendezése feletti, bár eredménytelen vitában. Összes városainknak, mint tudva van, régi országgyűléseinken annyi szavazatuk volt együttvéve, mint egyetlen egy vármegyének, volt légyen az bár csak akkora mint Torna.

Különben nyomtatásban megjelent beszédei közt, melyekben közéletünk s kulturtörténelmünk minden buvárlója élvezettel és

haszonnal fog lapozgatni, egy igen nevezetes hézag van, melyet gyorsírók hiánya miatt nem is lehetett szószerinti szövegében az utókor számára megmenteni.

Ez ama váratlan diadala, melyet Pestmegye gyűléstermében — az 1847/8-ki országgyűlésre szóló utasítások készítésekor — aratott. Magával ragadta közönségét, s a különben más eszmékért rajongó megyei Rendek leendő követjeiknek a cenzuralizáció s felelős minisztérium sürgetését tették kötelességükké, minek a megye jegyzőkönyve megőrzi nyomait. Csak másnap szedköztek össze Kossuth és barátai, a municipalisták, s tőlök telhetőleg gyengítették meg az erőteljes, de szerintök idő előtti határozatot, — mely aztán, az akkor készülő országos ellenzéki programmba is, csak amugy mellékesen, mintegy a békesség kedvéért, vétetett fel.

Ime az igazi államférfiu, a ki korát megelőzi előrelátásával, s előkészíti a jövőt, tudva, hogy annak gyümölcseit nem ő, hanem egy boldogabb nemzedék fogja csak élvezni.

S a negyvenes évek egykor ünnepelt ifjú szónokát, — húsz év múlva, — csakis a kiegyenlítési időszak nagy szónoka multa felül. Azzal a dicső táblabíró-világ történelme, ezzel a magyar parlament legfényesebb kezdő korszaka kérkedik, mint örököltű mintáival.

S mégis, ha összegyűjtött beszédeinek ama másik kötetéhez fordulunk, — akadémiai beszédeihez, — itt találjuk fel csak a mi igazi Eötvösünket, ki egész szívét-lelkét, a maga nagyságában, a maga tisztaságában, tárja fel előttünk. Amott láthatólag igyekszik meggyőző, de unalmas szónok lenni, a mely utóbbi azonban ritkán sikerült neki; de itt, ha valamely jelesünk emlékét kell dicsőíteni, legyen az oly nagy jelenség, minő egy Széchenyi István, egy Vörösmarty, vagy legyen a csendes önfeláldozásnak oly megható példája, minő egy Reguly, egy Csoma Sándor, — itt mindezeknek hasonmása, a velök együtt érző, együtt szenvedő, egy halhatatlanságra törekvő emberbarát és hazafi áll előttünk, s tolmácsolja szívünk legrejtettebb érzelmeit.

Fellette jellemző, hogy az öreg Fáy Andrást is, — régi táblabíró világunk e legszeretetremlőbb, legkimagaslóbb alakját, — ő akarta parentálni, fényes elégtételt nyújtandó azért a sokat ócsárolt

Falu jegyzőjeért; de már nem juthatott hozzá, s epigónnak, nekem, jutott később e hálás, de erőmet felülmúló feladat!

De ime, már cseppetnek, s most veszem észre, hogy még alig mondtam valamit Eötvösről, a mi kultusminiszterünkről. Pedig azt várták Önök tőlem tán leginkább? Nem várták; mert bizvást elhagyhatom itt ezt a helyet s átadhatom most már a szót bárkinek önök soraiból: nálamnál jobban és méltóbban fogja ez annyira ismeretes és annyira kimeríthetetlen themával befejezni beszédemet. Hisz önök szintoly jól ismerik mint én, sőt jobban behatottak szellemébe, s napról-napra folytatják a nagy munkát, melyet ő kezdeményezett, s örökségül reánk hagyott.

Még személyes élményeimből is, a míg e nagy férfiú közelében lehettem, kevés újat fogok önöknek mondhatni.

Mily szépen jellemzi nemzeti törekvéseinket, hogy az 1848-ki meleg napok alatt, mikor a Jellasics hada állott már szinte kapuink előtt, mi az országgyűlésen az első népoktatási törvényjavaslat tárgyalásához fogtunk hozzá, melyet első kultusminiszterünk, a kezdetlegesség minden jeleit magán viselő szövegezéssel bár (mindössze 19 §-ban), előnkbe terjesztett. Nem rajtunk múlt, hogy már akkor nem hozatott meg az első magyar népoktatási törvény, mint melynél sürgősebb dolgot nem ismertünk.

S ime, a mint lezúgott felettünk a vihar, alkotmányos életünk visszaállításakor, szinte 20 év múlva, ismét ott fogjuk fel a fonalat, a hol elejtettük. Első dolgunk: törvényt alkotni a népoktatásról. S ki áll e kezdemény élén? Ő az, kit az isteni gondviselés megtartott nekünk: Magyarország első kultusminisztere, b. Eötvös József!

S ha valaki, úgy én, mint e törvénynek az országgyűlésen előadója, tanúskodhatom mellette, minő nehézségekkel kelle most is szembeszállnia, megküzdenie.

Nem nagy s nem is áltatános volt iránta a lelkesedés.

Voltak s vannak ma is, kik a műveltség és felvilágosodás elterjedését a kelő naphoz hasonlítják, melynek első sugarai csak a legmagasabb hegyek csúcsait világítják meg, aztán fokról fokra hatolnak alább, míg végre a völgyet és síkságot is elérik; s hivatkoznak

a világtörténelem százados folyamára, mely a műveltségnek a felsőbb osztályokról, sőt kiváló egyes nagy emberekről a társadalom többi rétegeire, illetőleg a nép zömére való fokozatos átszivárgása mellett valóban sok példát mutat fel.

Eötvösünk nem hódolt e jelképileg kifejezett arisztokrata világnézetnek; sőt ellenkezőleg demokrata kiindulási pontot választott magának. Ő, szintén jelképileg, a kulturát egy piramishoz hasonlítá, melynek széles alapon kell szilárdul állania, hogy fölfelé mindig szűkebbre szorulhasson s végre egy csúcsban öszpontosuljon. A széles alapot, egy demokrata és szabad államban maga a nép szolgáltatja, első tehát a népoktatás, s csak ennek alapján haladhatunk tovább, mintegy derékban a középoktatás minden neméhez, hogy azt utoljára legfelsőbb intézményeink, minő az akadémia s a tudományok egyeteme, összhangzatos szervezetben, betetézhessék.

Hálát adhatunk a gondviselésnek, hogy e felfogás jutott érvényre.

Sok bajjal járt a kezdet. «Sat cito, si bene», elég jókor lesz, csak jó legyen, mondá nekem az ország primása. S igaza volt, mert évtizedekre, vagy épen századokra szóló alkotásoknál valóban alárendelt kérdés az, hogy pár nappal vagy évvel többet vagy kevesebbet töltünk-e annak jól megcsinálásával. Másfelől az akkor nagy befolyású Nyáry Pál a hitfelekezetek autonomiájára féltékenykedett, s mielőtt napirendre vinnők a javaslatot, szükségesnek látta egy országos enquete egybehívását s szakférfiaknak, de különösen egyházi férfiaknak meghallgatását. Ezen is átestünk baj nélkül.

Következett a bizottsági tárgyalás. Eötvösünk, ki neve hírért kötötte a törvényhez, isteni béketüréssel engedte magát akár hány részletben megveretni. Ő bele foglalta pl. a kisdedóvokat is, melyeket ki kelle törölnünk, mint nem az állam, hanem a társadalom körébe tartozó intézményt. Cserébe kaptuk érte a Csengery polgári iskoláit. Kétséget nem szenved, hogy sokat nyertünk e cserével. Igaz, hogy a közoktatási törvény abban némileg különbözik egyéb törvényektől, hogy nem kell, mert nem is lehet azt azonnal végrehajtani, s voltaképp csak egy programot képez, melynek teljes életbeléptetéséhez sokszor évtizedek kívántatnak. S ha ez így van,

akkor a kisedővő-intézeteknek az országban elterjesztése is ily programszerűen bizvást ott maradhatott volna a törvényben. De míg ezt egyleti téren a társadalom, mint látjuk, nemes buzgalommal pótolgatja, addig bizonynyal hiába várnánk, hogy az önszántából polgári iskolákat is emeljen, s megteremtse a nem-tudós pályára törekvő középosztálynak, s azelőtt tisztán házi nevelésre szorítva volt leányainknak, e nélkülözhetetlen, pótolhatatlan kisegítőjét.

A nap, melyen a sokat hányatott javaslat végre törvény erejére emelkedett, legboldogabb napja volt Eötvösnek.

Úgy látszik, közel halálát sejté, — annyira aggódott, reszketett e sikerért.

Áldásos következményeit ő természetesen már nem érhette meg; mi is csak részben érhetjük meg.

Hisz megírta előre: «ki életét magasabb czélnak szenteli, ne várja, hogy önmaga fogja éldelni gyümölcseit». (1842.)

A mit megértünk, a mit ma éldelhetünk belőle, azt neki köszönhetjük. De egyttal egy szent kötelességet hagyott reánk, mely, ha nem csalódom, ez ünnepélyes perezben is ide összehozott bennünket, mely kísér szünetlen rögös pályánk különböző útain, új erőt ad, mikor már roskadoznánk, s minden külfénynél drágább pályabért tart előnkbe, ha csüggedés kísértene. Nekünk folytatni kell azt, a mit ő megkezdett, előbbre vinni az ő munkáját.

*

Azt ígértem önöknek, hogy egy versét még idézni fogom, mielőtt beszédemet befejezném. Önök előre kitalálják, hogy nem lehet más, mint az ő *Végrendelete*.

Ha majdan átfutottam
Göröngyös utamat,
S hova fáradtan érek,
A sir nyugalmat ad:

Márvány szobor helyébe,
Ha fenmarad nevem,
Eszméim győzedelme,
Legyen emlékjelem.

